

डॉ. सौ. वीरा मांडवकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषदेचे सचिव या. तु. आदे तसेच संशोधनपर लेख/शोधनिबंध पाठविणाऱ्या सर्व सन्माननीय प्राध्यापकांचे, संशोधकांचे.

- डॉ. पवन मांडवकर

(संपादक, इंदिरा महाविद्यालय)

(कोषाध्यक्ष, मराठी प्राध्यापक परिषद)

दलित, ग्रामीण आणि प्रादेशिक साहित्याच्या निमित्ताने

दलित, ग्रामीण आणि प्रादेशिक साहित्याची सरासिरेख मराठी वाङ्मयात पदेपदी जाणवते. हे तीनही प्रवाह एकमेकांशी खूप जवळीकरा राखतात आणि योग्य ते अंतरही ठेवतात. अनेकांच्या जिद्वाल्याचे असणारे तीनही प्रवाह या ग्रंथकारिता निवडले आणि अपक्षेपेमाणे भरपूर प्रतिसाद मिळाला. त्यातील अभ्यासपूर्ण संशोधनर निवडक साहित्य आणि अपक्षेपेमाणे भरपूर प्रतिसाद मिळाला. त्यातील अभ्यासपूर्ण संशोधनपर निवडक साहित्य प्रकाशित करून हा ग्रंथ सिद्ध झाला आहे. यात दलित साहित्याशी संबंधित १५, ग्रामीण साहित्याशी संबंधित २५, प्रादेशिक साहित्याशी संबंधित ५ शोध निबंध आहेत. मात्र काही साहित्यकृतींचा समावेश प्रादेशिक साहित्यातही होतो आणि ग्रामीणमध्येही. ग्रामीण साहित्यात समाविष्ट या. रं. बोराडे यांच्या 'वळणाचं पणो' या कादंबरीवरील एक लेख दलित जीवनशी संबंधित असला तरी 'दलित' साहित्याच्या व्याख्येनुसार तो त्या चौकटीत बसत नाही आणि म्हणून त्याला ग्रामीण साहित्याच्या दलितनातच जागा देण्यात आली. तर एक अभ्यासपूर्ण मांडणी केलेला विषय म्हणून 'बंजारा उत्पत्ती आणि विकास' हा निबंध दलित साहित्यात अखेरीस प्रसिद्ध केला आहे. अशा प्रवाहांची सरासिरेख होणे शक्य नसते, हे अभ्यासकांनी लक्षात घेतले पाहिजे. मुख्य संपादक प्राचार्य डॉ. पवन मांडवकर यांनी सर्वसमावेशक असा तीनही वाङ्मयप्रकारांचा आढावा या ग्रंथाच्या शेवटी घेतला आहे.

'दलित साहित्य : स्वरूप, वैशिष्ट्ये व वेगळेपण' हा प्रा. रमेश पोळ यांचा पहिला शोधनिबंध अभ्यासपूर्ण असून मोजक्या शब्दांत शिर्षकानुरूप विवेचन केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीने दलित समाज जागृत झाल्यावर स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी साहित्यात निर्माण झालेला एक समर्थ प्रवाह म्हणून दलित साहित्याचे वर्णन केले आहे. त्यांनी नमूद केलेली वैशिष्ट्ये आणि वेगळेपणाला प्रा. सौ. अलंका बडगे यांनी 'दलित साहित्यातील विद्रोह, नकार, वेदनाविष्कार' मध्ये आणखी स्पष्ट करीत दलित साहित्याची चळवळ ही एका ठाम, सक्रिय व सर्जनात्मक नकारवादातून निर्माण झाली आहे असे मत मांडले आहे.

'दलित आत्मकथन : स्वरूप व प्रयोजन' या शोधनिबंधात प्रा. दीपक

बाबुसर यांनी दलित आत्मकथनांचे स्वरूप, संकल्पना, व्याख्या, प्रयोजन यांचा थोडक्यात आढावा घेत शेवटी सहा निष्कर्ष मांडले आहेत. प्रा. अतुलकुमार सागडे यांनी 'दलित आत्मकथाचे स्वरूप' मध्ये आत्मकथांपुढून प्रकट होणारा समाज, या आत्मकथनांचा आणि भुकेचा संबंध तसेच असुर्यता आणि स्त्रीजीवनाचाही आढावा घेतला आहे.

'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : स्त्रीयांचा आत्मकथने' या प्रा. संगीता सूर्यवंशी यांच्या निबंधात आंबेडकरी जाणीव ठेवून दलित साहित्यातील स्त्रियांनी लिहिलेल्या 'त्रिजं आमचं' (बेबी कांबळे), 'मिटलेली कवाड' (मुक्ता सावर्गीड), 'माया जल्माची वितकथा' (शांताबाई कांबळे), व 'अंतःस्फोट' (प्रा. कुमुद पावडे) या चार आत्मकथनांवर प्रकाश टाकला आहे.

दलित कवितेवरचा प्रा. भाऊसाहेब गव्हाणे यांचा लेख 'आजची दलित कविता : स्वरूप आणि वास्तव' आजची दलित कविता ही स्वातंत्र्येतर काळामध्ये शिक्षण घेऊन स्थिर झालेल्या दलित कर्मीच्या तिसऱ्या पिढीची असून ती आत्मकेंद्री, मानवी मूल्य स्पष्ट करणारी, विचारांवर, मानसिक, सामाजिक जीवनावर भर देऊन कृतिशीलतेला प्राधान्य देणारी असल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे.

प्रा. डॉ. मधुकर मोकाशी यांच्या 'दीक्षापूर्वीचा प्रभाव आणि आंबेडकरी नाट्यचळवळ' या शोधनिबंधात दलित रंगपूर्वीचे प्रवास वर्णन केल्यानंतर त्यांनी आज हा नाट्यप्रवाह धांडासा क्षीण झाला असून दलित चळवळीतील इतर प्रवाहांप्रमाणे 'नाट्य-रंगपूर्वीचा प्रवाह' पुनरुज्जीवित झाला पाहिजे ही अपेक्षा व्यक्त केली आहे.

'चित्र' हा वाङ्मयप्रकाशावरत महिती देत प्रा. ज. म. वानखेडे यांनी 'चित्तमह सुभेदार रामजी आंबेडकर' यांचे थोडक्यात चरित्र मांडले आहे तर, प्रा. जनवंधू मेश्राम यांनी बंधुभाषांच्या कथावाङ्मयाचे विरलेषण 'आंबेडकरी प्रेक्षांच्या कथानासाहित्याचा शिल्पकार : बंधुभाषांचे' मध्ये केले आहे. दलित साहित्य प्रथमच निर्माण करून ते लोकप्रिय करणारे बंधुभाषांचे हे दलित साहित्याचे आरा प्रणेते आहेत, असे मतही त्यांनी मांडले आहे.

'दलित साहित्याचा उदय, प्रवास-प्रेषणा आणि प्रेषणातले' हा प्रा. रेखा इंगोले यांच्या लेखात शिर्षकानुरूप भाष्य आहे तर 'मापच कॅडविलकर यांचे कथाविषय' डॉ. सी. दीपा कुलकर्णी यांनी त्यांच्या शोधनिबंधात प्रकट केले आहे. दलित आत्मकथने' या शोधनिबंधाची निर्मिती सखोल संशोधन व अत्ययनानंतर १०। दलित, ग्रामीण आणि प्रादेशिक साहित्य

झाल्याचे स्पष्टीकरण जाणवते. त्यात त्यांनी या आत्मकथनांचे वेगळेपण, त्यात आलेले डॉ. आंबेडकरांचे उल्लेख, दारिद्र्य, असुर्यता, शोषणाचे चित्रण, विद्रोहाचे नाममात्र प्रसंग, विविध व्यक्तितरेखा, या आत्मकथनाची भाषाशैली आणि बलस्थाने या मुद्द्यांवर प्रकाश टाकला आहे.

प्रा. डॉ. विशाखा बंजारी यांची 'दलित कवयित्रीच्या विशेषतः ज्योती लांबेवारांच्या कवितेतील माणूसपण' हा ज्योती लांबेवारांच्या निघनापूर्वी लिहिलेला व या ग्रंथासाठी पाठविलेला उल्लेखनीय असा शोधनिबंध म्हणावा लागेल. त्याचबरोबर प्रा. डॉ. अशोक कांबळे यांनी 'दलित साहित्याच्या नामांतराचा वाद : एक विचारप्रवर्तक ग्रंथ' हा संबंधित ग्रंथाची ओळख करून देणारा लेख आहे. २७ निष्कर्षांसह प्रा. डॉ. विजय जाधव यांचा 'बंजारा उत्पत्ती आणि विकास' हा बंजारा समाजावर प्रकाश टाकणारा शोधनिबंध अत्यासनीय असा आहे. त्यात त्यांनी बंजारा समाजातील गोंड संघटन, धर्म संकल्पना, तांडा निर्मिती, बंजारा समाजाची आजची स्थिती, बंजारा लोकसाहित्य, तेंगी गीते, स्त्री, तीव्र उत्सव, दिवाळी या सर्वांवर प्रकाश टाकला आहे.

ग्रामीण साहित्याच्या भूभागात प्रा. डॉ. अनिल चालके यांचा 'ग्रामीण साहित्य' हा पहिला शोध निबंध. त्यानंतर प्रा. सुभाष अडावतकर यांचा 'ग्रामीण साहित्य : संकल्पना, प्रेरणा आणि प्रवृत्ती', सी. रेखा क्षीकांत चन्हाटे यांचा 'ग्रामीण साहित्य : दशा आणि दिशा', प्रा. डॉ. संजय नगरकर यांचा 'बदलते ग्रामवासस्तव व चौथ्या पिढीची ग्रामीण कादंबरी' हा शोधनिबंधांपुढून ग्रामीण साहित्याच्या प्रासंग्यासून आतापर्यंतच्या प्रवासावर, प्रेषणांवर आणि दशेवर भाष्य केले आहे.

प्रा. भद्रुला रायपुरे-जगडेकर यांचा 'लोकसंस्कृती : ग्रामीण साहित्याचा आधार', प्रा. सी. एन. एन. मास्कर यांचा 'ग्रामीण साहित्य चळवळ : भूमिका व विकास' हा शोधनिबंध डॉ. नगनाथ कोल्तापह्ने, प्रा. भास्कर चंदनीशिव, रवींद्र ठाकूर, श्रीराम पुरेकर, उषम बाबानकर, अविनाश डोळस, प्रतिभा इंगोले या अग्रभासकरांच्या चळवळीसंबंधी मतांवर भाष्य करणारा आहे.

प्रा. डॉ. क्षीमाती एस. ए. इंगळे यांचा 'मागठी ग्रामीण कादंबरी स्वरूप व विकास', डॉ. अर. धी. इंगळे यांचा 'ग्रामीण कादंबरी प्रेरणा' हा दोनही शोधनिबंधात ग्रामीण कादंबरीविषयी सुस्पष्ट मते मांडली आहेत, तर प्रा. शरद उमाटे यांनी 'ग्रामीण कथा आणि समाजजीवन' यावर आसले विचार प्रकट केले आहे.. जगातिकीकरणाचे ग्रामीण साहित्यावर कोणते परिणाम झाले, हे प्रा. डॉ. करुणना मेहरं यांच्या

‘जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य’ मधून जाणवतात.

वैदर्भीय ग्रामीण कादंबरीतील ठळक रंशी व्यक्तिरेखां मांडण्याचे कार्य डॉ. सी. सीमा चवरे यांनी केले आहे. ‘नागनाथ कोतापट्टे यांच्या कथांचे वाङ्मयीन मूल्यापण’ या. डॉ. गजानन हेरोळे यांनी, रवींद्र शोभणेंच्या ‘पांढर’चे एक आकलन डॉ. वैशाली भालसिंग यांनी आणि जगदीश कदमांचे दीर्घकाव्य ‘नामदेव शेतकरी’ यांचे समीक्षण ‘नामदेव शेतकरी’ ग्रामीण साहित्यातील अस्सल सातबारा’ या शिर्षकाखाली प्रा. अनिल काळबांडे यांनी केले आहे.

‘नव्वदेतर ग्रामीण कवितेतील शेतकरी’ प्रा. अनिल भगत यांनी साकारला आहे तर प्रा. सुभाष गवळणे यांनी ‘मराठी ग्रामीण कादंबरीतून व्यक्त झालेले ‘ग्रामवास्तव’ मांडले आहे ‘जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य’ हा प्रा. अनुराधा गुजर यांचा शोधनिबंध आजच्या ग्रामीण साहित्याशी संबंधित आहे. तर ‘समकालीन ग्रामीण वास्तव आणि १९८० नंतरची ग्रामीण कादंबरी’ हा प्रा. गणेश सूर्यवंशी व डॉ. आशातला महाजन यांचाही शोधनिबंध याच काळाशी संबंधित आहे.

‘बालमुठीतील दिवस : समृद्ध, संपन्न आणि चिंतनशील तलितगद्य’ हा प्रा. डॉ. लता वाकचौरे यांचा शोधनिबंध सुप्रसिद्ध ग्रामीण साहित्यिक डॉ. द. ता. भोसले यांच्या ‘बालमुठीतील दिवस’ या अप्रतिम तलितगद्यावरचे समीक्षण आहे. मराठी कादंबरी विश्रवात ‘कोसला’ नंतर आपले स्वतःचे वेगळे स्थान निर्माण करणारी मातृतीतील लक्षणीय कदंबरी म्हणजे पुरुषोत्तम बोक्स यांची ‘मेड इन इंडिया’ यावरील समीक्षणात्मक निबंध म्हणजे डॉ. रेखा दिवेकर यांचा ‘ग्रामीण समज वास्तवाचे जाण आणि भान. देणारी : मेड इन इंडिया’ हा होय.

या. रं. बोरडे यांच्या दीन साहित्यकृतींचा सामग्र्याने परिचय करून दिला आहे डॉ. बालाजी डिंगोळे आणि प्रा. लहू वाघमारे यांनी. ‘नातीगोती’ कथासंग्रह : स्वरूप आणि विकिरसा’ हा डॉ. बालाजी डिंगोळे यांची प्रदीर्घ असा समीक्षणान्तक शोधनिबंध की लघुप्रबंध म्हणावा असा सखोल अध्ययनानंतर सिद्ध झालेला आहे तर प्रा. लहू वाघमारे यांनी दलितत्वाचा जाणिवाना प्रकट करणारी बोरडेची कादंबरी ‘जातिभेद वर्णनाचा उक्तट आविष्कार’ ‘वळणाचं पाणी’ या शिर्षकाखाली अभ्यासली आहे.

भास्कर चंदनाशिव यांचा ‘अंगारमाती’ हा कथासंग्रह ग्रामीण साहित्य प्रवाहातील शैतक्यांच्या जीवनातील वास्तव मांडणारी साहित्यकृती आहे. त्यावरील निबंध ‘शैतक्यांच्या व्यथा-वेदना : अंगारमाती’ या शिर्षकाखाली प्रा. बी. के. वानाळे यांनी लिहिला आहे तर शेतकरी आणि ग्रामीण जीवन ज्यांनी आपल्या

१२ । दलित, ग्रामीण आणि प्रादेशिक साहित्य

अजगामर वन्हाडी कवितांमधून मांडले, त्या ‘डॉ. विठ्ठल वाघांच्या कवितेतून साकार होणारे ग्रामीण जीवन’ यावर प्रकाश टाकला तो प्रा. पुरुषोत्तम निर्मळ यांनी.

प्रादेशिक साहित्यावर पाच शोधनिबंध आले. त्यात ‘प्रादेशिक साहित्य : संकल्पना, स्वरूप व वैशिष्ट्ये’ हा अत्यंत अभ्यासपूर्ण असा प्रा. या. तु. आर्दे यांचा शोधनिबंध. त्याचप्रमाणे ‘मराठी प्रादेशिक कादंबरी : एक आकलन’ हा प्रा. डॉ. सी. शुभांगी डोरले-परांजपे यांचा तर ‘मराठी प्रादेशिक कादंबरी : स्वरूप व समीक्षा (विशेष संदर्भ-बनारवाडी) हा प्रा. डॉ. मंदाकिनी कुलकर्णी यांचा शोधनिबंध उल्लेखनीय आहे.

‘प्रादेशिक कादंबरी चे स्वरूप’ प्रा. विजयकुमार टोले यांनी मांडले तर डॉ. सुभाष सावरकरांच्या ‘आत्मा’ कादंबरीवर प्रा. डॉ. अविनाश धोबे यांनी ‘आत्मा : अस्तित्वादी कादंबरीचा जननिष्ठ आविष्कार’ या शिर्षकाखाली समीक्षणान्तक लेख लिहिला आहे.

शेवटी या ग्रंथाचा आरोप डॉ. पवन मांडवकरांच्या तीनही प्रवाहांच्या आढाव्याने झाला आहे.

अत्यंत सखोल अध्ययन आणि संशोधनान्ती मान्यवर प्राध्यापक अभ्यासकांनी त्यांचे हे शोधनिबंध, लेख सिद्ध केले आहेत, याची जाणीव वाचन करताना पदेपदी होते. प्रत्येक शोधनिबंधावर वेगवेगळे सविस्तर भाष्य करायचे तर एक नवा शोधनिबंध तयार होईल, म्हणून तो मोह इथे टाळते आणि सर्व संशोधकांचे आभार मानते, भविष्यातल संशोधनास शुभेच्छा देते आणि लेखणीला विराम देते.

— डॉ. सी. वीरा मांडवकर

महसंघटक

(संशोधक केंद्र प्रमुख, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र)

(प्रकाशिका, सेवा प्रकाशन, अमरावती)

दलित, ग्रामीण आणि प्रादेशिक साहित्य । १३